

Чи існував ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми)

У статті здійснено спробу привернути увагу дослідників до проблеми врегулювання статусу українських земель в складі Великого князівства Литовського засобами надання ханських ярликів литовським князям. Зокрема розглядається гіпотетична можливість існування так званого “ярлика Мамає” на українській землі.

An attempt has been carried out in the article to draw the attention of researchers to the regulation of the status of Ukrainian acres as part of the Great Duchy of Lithuania by way of issuing khan's labels to the princes of Lithuania. Namely, the hypothetical probability of existence of the so-called Mamay-label at the Ukrainian territory is being considered.

Сформульована у заголовку проблема як предмет наукового дослідження розглядається уперше, а тому вона, зрозуміло, не може бути досліджена зразу докладно, різнобічно і остаточно. Завданням статті є лише привернути увагу учених фахівців й усіх зацікавлених середньовічним минулим України до цієї проблеми. Аби зробити це, вважаю, вистачить довести явну недостатність з сучасної наукової точки зору обґрунтованості традиційної і загальноновизнаної у фаховій літературі думки про те, що правове оформлення приєднання раніше підвладних Золотій Орді українських земель* до Великого князівства Литовського сталося у результаті надання ханом Тохтамишем в.кн.литовському Вітовту спеціального ярлика у 1397 чи 1398 р. (ярлик не зберігся, отже є гіпотетичний; у наукових працях він датується по різному в межах указаних років). Обґрунтування

* У статті щодо означених у ханських ярликах територій вжито назву “українські”, що, звичайно, є умовною, оскільки вона не відбиває поліетнічний склад населення цих територій та їх різну державно-політичну приналежність на момент видачі першого донаційного ярлика. Певну підставу для її уживання становить, однак, той факт, що переважна більшість названих у ярликах земель складає основу території сучасної України. Так само умовною є дефініція “ярлик Мамає”, котрий якщо й існував насправді, то мав би бути виданий від імені Мамайового підставного хана Абдулли (Абдуллаха), найімовірніше, воєни 1362 р. в опанованому Мамаєм Сараї ал-Джедід.

гіпотези про безпосередню причетність до такої акції ярлика Мамає (також гіпотетичного) є надто складною і трудомісткою задачею.

Вона потребує спеціального дослідження, а тому розглядатиметься окремо.

Характер та обсяг статті обумовлюють тезовий порядок викладу відповідного матеріалу.

1. Спроба сформулювання проблеми

Як уже зазначалося, аж до сьогодні в історіографії безроздільно домінує теза про те, що найдавнішим у низці надавчих ярликів на землі України був ярлик Тохтамиша, виданий ним 1398 (1397) р. своєму патрону і союзнику, правителю Великого князівства Литовського Вітовту у винагороду за даний тоді екс-ханові притулок у володіннях Литви й обіцяну допомогу для повернення втраченого у міжусобицях ханського престолу, і що саме цей ярлик Тохтамиша покладено в основу всіх наступних подібних документів. Її поява і розробка у науковій літературі зазвичай пов'язується з іменами Михайла Грушевського¹, Антоні Прохаски² і Федора Петруня³. Джерельною підставою для існування тези послужили доволі численні згадки про Тохтамишів ярлик, обставини його надання та про інших ханів (здебільшого кримських), які також видавали подібні документи. Містяться вони у дипломатичному листуванні між правителями Великого князівства Литовського і Кримського ханства, а також у кількох ярликах кримських ханів другої половини XV – першої половини XVI ст. Деякі з найважливіших з цих даних будуть розглянуті нижче.

Підставою же для перегляду традиційної точки зору на початок практики надання ханських ярликів на українській землі і постановки проблеми про вірогідність існування колись Мамайового такого ж ярлика служать такі документальні джерела, відображені у них факти, висновки моїх попередників та власні міркування:

I. Давно помічена специфіка литовсько-ординських, а потім й литовсько-кримських політичних відносин, для яких характерними були як тривалі воєнні конфронтації, так і – що особливо важливо – доволі часті воєнно-політичні союзи. Останні укладалися між ханами і претендентами на ханську владу, з одного боку, і правителями Великого князівства Литовського або монархами унітарної польсько-литовської держави – з іншого, щоразу тільки-но в Ординській державі, а згодом і у Кримському ханстві, порушувалася єдність правлячої еліти і між окремими угрупованнями місцевої знаті спалахувала міжусобна боротьба. Союзницькі відносини, як правило, оформлялися ярликом, яким ханська влада

санкціонувала перехід під владу правителя Великого князівства Литовського доволі значної території, що раніше була ординською або залежала від Золотої Орди. Крім того, інколи кримські хани видавали донаційні ярлики на українські землі спонукані певною необхідністю чи вигодою союзу з правителями Литви і Польщі в обстановці складної й мінливої зовнішньополітичної кон'юнктури, а також під впливом певної традиції у практиці дипломатичних зносин з Великим князівством Литовським.

II. Висновок про вірогідність укладення 1361 р. воєнно-політичного союзу між еміром Мамаєм, фактичним засновником і правителем у 60-70-х роках XIV ст. причорноморсько-кримської Орди, політично протиставленої „Волзькому царству” легітимних джучидів, і Ольгердом, правителем Великого князівства Литовського (1345-1377)⁴, під верховною владою якого на той час уже перебували Волинь, північно-західні окраїни Подільської землі й північна (поліська) частина Київщини разом з Києвом, а також деякі території Чернігово-Сіверщини. Територіальна близькість володінь обох правителів й спільна політична мета – скасування влади легітимних Джучидів, – надають версії про існування союзницьких відносин між Мамаєм і Ольгердом ще на початку 1360-х років більшої вірогідності.

III. Загальновідомий висновок ще перших дослідників надавчих ярликів на українські землі про те, що ці ярлики є, по-перше, неодмінним продуктом союзницьких литовсько-ординських відносин, а, по-друге, – що колись їх було значно більше, ніж дійшло до нашого часу. Вражаючим винятком з першої поміченої закономірності є союз між Ольгердом і Мамаєм 1361 р., від якого не залишилося жодної виразної згадки у писемних джерелах, так само як і прямих свідчень про існування колись ярлика Мамає. Цілком можливо, причина такого стану криється у негативному ставленні легітимних правителів Орди і Криму до одіозної для них фігури Мамає, у практикованих ними замовчуванні й забутті його імені та політичної діяльності. Зрозуміло, що таке припущення, хоча й пояснює певною мірою зазначений вище факт несумісності, але аж ніяк його не знімає.

IV. Факт dokonаного поділу між обома союзниками – Ольгердом і Мамаєм – тієї частини державної території Золотої Орди, що знаходилася у лісостеповій і степовій зонах між Доном і Дністром⁵. Його підтверджують такі документи: по-перше, ярлик (лист) золотоординського хана Тохтамиша від 20 травня 1393 р. до польського короля, верховного князя литовського і дідича Русі Владислава II Ягайла, що засвідчує наявність на той час, – отже, ще до укладення союзу між Вітовтом і Тохтамишем і видачі ярлика останнім – у складі Великого князівства Литовського „волос-

тей”, з яких раніше до Білої Орди* надходила регулярна данина і відновлення сплати якої вимагав у цьому листі Тохтамиш⁶; по-друге, жалувана грамота Владислава II Ягайла від 13 червня 1395 р., видана краківському воєводі Спитку з Мельштина на володіння західною частиною Подільської землі⁷; по-третє, складений в остаточній редакції 1396 р. у канцелярії митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна „Список руських міст далеких і близьких”, в якому названо низку не тільки правобережних, подільських, населених пунктів, а й віднесено до „литовських” міста Дніпровського лівобережжя, розташовані здебільшого у лісостеповій зоні від Дніпра до верхів’я Оки і Дону⁸. Усі три документи добре відомі дослідникам, неодноразово використовувалися у науковій літературі, але жодного разу – для підтвердження існування гіпотетичного ярлика Мамаю. Між тим взяті сукупно вони не тільки засвідчують принаймні на початок 1390-х років у складі унітарної польсько-литовської держави підвладних Орді ще у середині XIV ст. міст і територій Поділля, південної Київщини, Чернігово-Сіверщини та колишнього Переяславського князівства – факт, який, вважаю, слід розглядати як реальну підставу для видачі Мамайового ярлика, – а й ставлять під сумнів традиційний погляд на ярлик Тохтамиша як на перший з усіх наступних донаційних ярликів на українські землі, складаючи водночас достатній довід, щоб датувати дещо ранішим часом і саму подію приєднання південноукраїнських земель до Литви, і юридичне оформлення його відповідним документом.

V. Історіографічний казус – наявність суперечності між загально-визнаним фактом приєднання південноукраїнських земель (принаймні на Правобережжі) до Великого князівства Литовського внаслідок походу Ольгердового війська на Поділля і його перемоги у Синьоводській битві 1362 р. і традиційною думкою про визнання цього факту ханською владою за допомогою ярлика Тохтамиша через 35 років після події, що у цілому не відповідає відомій з писемних джерел середньовічній практиці залагодження великих воєнних конфліктів. Цей казус і досі залишається непояснений фахівцями, а між тим він вочевидь ставить під сумнів існуючий погляд на саме приєднання і його правове оформлення та указує на необхідність докладнішої розробки конкретних питань політичних відно-

* Біла Орда (Ак-Орда) – це західна частина Улусу Джучі, що охоплювала собою степи Надкаспію і Надчорномор’я, тобто давній Половецький степ (Дешт-і-Кипчак). Ак-Ордою володіли прямі потомки Бату-хана, з яких до 1360 р. походили правителі Золотої Орди.

син Великого князівства Литовського і Золотої Орди на початку 60-х років XIV ст.

VI. Той негативного значення факт, що сучасні знання про розглядуваний вид надавчих ханських ярликів цілком ґрунтуються на висновках перших спроб їх вивчення, зроблених ще на початку XX ст. і не поновлюваних упродовж останніх 70-ти років. За цей час утворився досить значний розрив між нашими знаннями про ці ярлики та новітніми результатами досліджень у галузі політичної історії країн Центрально-Східної Європи XIV-XVI ст., історичної географії й джерелознавства, у світлі яких деякі основні висновки перших дослідників ханських ярликів виглядають явно помилковими і застарілими.

Усе вище сказане зумовлює необхідність критичного перегляду перших результатів вивчення ханських ярликів на українські землі й перевірки їх даними першоджерел. Звернення ж до останніх показує, що писемні пам'ятки зафіксували існування у свій час принаймні трьох різних за часом і місцем походження, а також за своїми політичними цілями, версій про початкову історію видачі донаційних актів на українські землі: золотоординської, литовської та кримської. Усі вони заслуговують на докладний розгляд, але почати його доцільно, мабуть, з найпоширенішої у джерелах та історіографії версії – кримської.

2. Кримська офіційна версія

Саме ця версія покладена в основу сучасних наукових уявлень про початок практики надання ханських ярликів розглядуваного виду. Сталося це головним чином тому, що перші їх дослідники не мали у своєму розпорядженні усієї сукупності таких ярликів і не володіли інформацією про історію їх надання у повному обсязі. З тих документів Литовської Метрики, що були опубліковані упродовж XIX – перших десятиріч XX ст. й були їм відомі, вони зробили негласний, але сам собою зрозумілий висновок, нібито кримська версія є єдиною і гідною довіри. Фронтальне видання усього комплексу матеріалів Литовської Метрики, що почалося на зламі XIX і XX ст. і все ще триває, а також звернення останнім часом дослідників до вивчення ханських ярликів як важливого і специфічного виду історичних джерел⁹, зробили можливим корекцію традиційного в історіографії погляду на початкову історію надання тих з ярликів, що санкціонували приєднання українських земель до Великого князівства Литовського.

Основний зміст кримської офіційної версії викладено, як уже зазначалося, у донаційних ярликах на землі України правителів Криму кінця

XV – першої половини XVI ст., а також у численних згадках про ці ярлики та обставини їх видачі у дипломатичних матеріалах, що збереглися у копіях посольських книг Литовської Метрики. Особливо багато таких документів вийшло з канцелярії хана Менглі Гірея (1466-1467, 1469-1474, 1478-1515), на що були свої причини. Період його правління – це час, коли Кримське ханство вийшло переможцем у тривалій та запеклій боротьбі з іншими ханствами Східної Європи, державними уламками Золотої Орди, і перетворилося на одну з провідних політичних сил регіону. Саме тоді правляча еліта Криму проголосила своє ханство єдиним спадкоємцем золотоординської держави і пред'явило претензії на її територіальну, політичну і культурно-ідеологічну спадщину. Тоді ж великодержавницькі амбіції доволі явно проявилися у зовнішній політиці Кримського ханства, титулатурі його правителя і в дипломатичній документації.

Кілька ярликів Менглі Гірея разом з ярликом Хаджі Гірея, його батька і засновника правлячої у Криму династії Гіреїв, дають змогу простежити як саме складалася офіційна кримська версія і в яких формах вона існувала. Зокрема, у ярлику Хаджі Гірея 1461 р., найдавнішому з тих, чий зміст зберігся до нашого часу, згадується, крім самого Хаджі Гірея, ще його старший брат, котрий перед ним також „на коні потному до великого князя Вітовта до Литви в гостину приїжджав і велику пошану мав”¹⁰. Нині відомо, що у даному разі йдеться про Улуг Махмеда, сина Джелал ед-Діна, онука Тохтамиша, котрий також був клієнтом Вітовта, потім правителем найбільшої Орди у Дешт-і-Кипчаку в 1420-х роках і ще згодом – засновником Казанського ханства¹¹. У найстаршому з ярликів самого Менглі Гірея (1472 р.) його попередниками у наданні донаційного акту названо батька Хаджі Гірея та старшого брата Нур Девлета, а також уперше – „царя Тохтамиша”. У документі підкреслюється, що Менглі Гірей видав його для короля польського і в.к.литовського Казимира IV саме за їхнім прикладом і згідно з давньою традицією¹². Проте вже у другому ярлику Менглі Гірея (1507 р.) ряд союзників-клієнтів Вітовта і надавачів донаційних актів скорочено до двох царствених осіб – Улуг Махмеда і Хаджі Гірея: „Штож великий ц/а/рь, дядя н/а/шь, и великий ц/а/рь Ачжи Кгирей, о/те/ць н/а/шь, коли их потные кони были, до великого кн/я/зя Витовта, до Литовские земли в гостиное поехали и за то пожаловали Киевом в головах, многие места дали”¹³. Далі в ярликах Менглі Гірея щодо його попередників у справі надання подібних документів вживалися такі формули:

Ярлик від 3 лютого 1514 р.: „Што ж здавних часов великии цари, дяди наши и великий царь, отец наш [підкреслено нами. – *Ф.Ш.*], коли их кони потны были до Литовского паньства, до князя великого Витовта, а

потом до великого короля Казимера, до князя великого литовского, коли в них гостем бывали великую ласку и честь въедали, города и места и волости со всеми ть/ма/ми, и пошлинами, и з выходы со всеми сполна с тыми кияны писаными великии цари, дяди наши, и великий царь, отец наш, пожаловали, ярлыки свои дали были”¹⁴.

Ярлик від 28 липня 1514 р.: „Што ж явно чиним, тым то нашим листом, иж здавна предков наших царей и отца нашего Ачжикгирея, царя [підкреслено нами. – *Ф.Ш.*], кони коли потны были, тогда к великому князю Витовту, к королю и великому князю Казимеру, в Литовскую землю гостем приходили и честь великую и доброту видевши, подле стародавнего обычая земли Рускии з города и мѣсты, и волости со тмами, и з землями, и з водами, и з доходы записали, ничего не вменьшивая от тых ярълыков, которые жь с початьку от первых царей выписаны к Великому князьжеству”¹⁵.

Останній лист („докончальный лист”) Менглі Гірея до польського короля і в.кн.литовського Сигізмунда Старого від 29 жовтня 1514 р.: “Иж предьков наших приязнь и братство и мир видячи, как же великий цар Ток/та/мыш и великий цар Ажъкгирей, отец мой, почон от тых царя [підкреслено нами. – *Ф.Ш.*] у приязни и в братъстве будучи и гостем бывали там, з великим королем Якгалом лядским, а потом з великим князем литовским Витольтом и з великим королем Казимером лядским и литовским, они з нашими предки у приязни и в братъстве были и мир у правде держали, один одного приятелю приятелем, а неприятелю неприятелем были”¹⁶.

Найповніше і найдокладніше кримська офіційна версія викладена у листі Менглі Гірея до Панів Ради Великого князівства Литовського 1506 р. у таких словах: “Наши отцы цари, предок наш царь Токтамыш с великим князем Витовтом присяжные братья и приятели были. Великий царь Токтамыш дал великому князю Витовъту Киев и Смольнеск и инъшые города. И предок наш царь Токтамыш на все то дал ярлыки свои и после того до нашего отца, до Ач Кирия, царя, ваши великии послы приехав, о тых выписаных городех ярлык взяли. И потом брат наш старший Мур Давлатъ, царь, царем стал, и он по тому ж. Приехавши пан Ян Кучукович а пан Ивашенцо ярлык взяли и твердая присяга была. А до мене приехал от брата нашего Казимира, короля, воевода троцкии пан Богдан Аньдрушкович, а с ним Ивашенцо, отца нашего ярлык з собою принесли о Киев и о Смолнеск, и о иных городех ярлык взяли. И в том ярлыку нашом от короля, брата нашего, жадали о резанские города, о Одоев, и в

нашом ярлыку вписали. Ино наши тые ярлыки перед собою велете прочести, тых слов правды узнаете»¹⁷. На підставі процитованого уривка свого часу ще Михайло Грушевський визначив, що „грамоти в.кн.литовським на руські землі видали: 1) Тохтамиш, 2) Хаджі-герай – з нагоди якогось ближче не названого посольства, 3) Нур-девет по проголошенню його ханом, коли до нього приїздили Ян Кучукович і Іваншенцо, 4) сам Менглі-герай... скоро по смерті його батька... Окрім того маємо ще 5) пізнішу грамоту Менглі-герая того ж роду, видану ним в 1507 році»¹⁸. Перелік цей необхідно доповнити ще принаймні двома ярликами, що були видані після Тохтамиша і не зберіглися, проте свідчення про їх існування є в ярлику Хаджі Гірея: 6) „грамотою” виданою для Вітовта, що могла бути ярликом самого Хаджі Гірея, 7) ярликом Хаджі Гірея для в.кн.литовського Сигізмунда Кейстутовича¹⁹. Проте й ними перелік, схоже, не закінчується. Враховуючи окремі згадки про ярлики у писемних джерелах та кількість уже виявлених й опублікованих, можна вважати що, їх має бути близько двадцяти.

Для розкриття теми однак більше значення має не кількість ярликів, а той факт, що М.Грушевський, а за ним й інші дослідники сприйняли свідчення кримської офіційної версії як вірогідне джерело інформації і саме її поклали в основу своїх наукових уявлень про початок практики надання ханських донатійних актів на українські землі. Взагалі, внесок Михайла Грушевського у вивчення ярликів неоднозначний. Це стосується як отриманих ним конкретних результатів, так і – ще більшою мірою – наслідків, які вони справили на подальший розвиток ярликознавства та дослідження проблеми політичних взаємовідносин Великого князівства Литовського, Московської держави і Золотої Орди, а з останньої чверті XV ст. – і Кримського ханства. Вчений, зокрема, вірно оцінив значення ханських ярликів у політичній історії України-Русі XIV-XVI ст., розглядаючи їх як акт, що оформив зміну у „правно-державному становищі” українських земель, насамперед Київщини, але вважав, що почалася ця зміна за часів хана Тохтамиша і остаточно сталася після розпаду Улусу Джучі у першій половині XV ст. За його словами, такими ярликами „вже нещасливий хан Тохтамиш, а в кождім разі звісний фундатор кримської держави Хаджи-герай, вдячні за поміч і опіку, „велику ласку і честь” Вітовта в тяжкі часи – „коли їх коні потні були”, зреклися на користь в.кн.литовського історичних прав татарської Орди на руські землі, що були колись їм підвласні”²⁰. Цей висновок видатного українського історика й досі є безальтернативним у науковій історичній літературі.

Тим часом, наведені уривки з ярликів Хаджі Гірея і Менглі Гірея неспростовно засвідчують, що навіть сама кримська офіційна версія не залишилася незмінною, а час від часу зазнавала певних модифікацій. Як показують найдавніші із збережених ярликів – Хаджі Гірея (1461) і Менглі Гірея (1472) – саме в останньому була порушена традиція покликання надавців таких документів на свого найближчого попередника. Про те, що така традиція існувала, крім ярлика Хаджі Гірея свідчить ще й уже згадуваний лист хана Тохтамиша до Владислава II Ягайла, відповідні фрагменти якого будуть розглянуті нижче. Мета ж модифікації полягала в тому, щоб подовжити історичну ретроспективу практики укладання союзів між Кримом і Литвою та видачі її правителям ярликів на українські землі. Досягнуто цієї мети було завдяки тому, що початок такої практики став виводитися від справді історичного факту – вимушеної еміграції золотоординського екс-хана Тохтамиша до Литви та його союзу з в.кн.литовським Вітовтом у другій половині 1390-х років. Невдовзі, однак, у ярликах модифікована формула знову була скоригована: посилання на Тохтамиша як першого надавця донаційного документа замінене було розпливчастою згадкою про „великих царів”, „дядей наших” – кривних родичів предків кримських ханів. Таку заміну бачимо вже у ярлику 1507 р. і першому з надавчих ярликів Менглі Гірея з 1514 р., тоді як у наступному введено новий елемент – поклик на традиційність надання „царями” таких документів. В останньому ж своєму “докончальному листі” Менглі Гірей знову вернувся до формули з покликом на часи Тохтамиша.

Обидві модифікації набули значення офіційних і широко вживалися у дипломатичних документах Кримського ханства. Так, наприклад, царевичі Мегмед Гірей і Ахмад Гірей у листах до короля польського і в.кн.литовського ще 1509-1511 років уживали конкретну формулу кримської версії²¹. Ставши „перекопським царем”, Мехмед Гірей у одному з своїх надавчих ярликів 1520 р. писав: „Великий царь Токътамыш, великий цар Одчыкирей почон то великого короля Владислава и до Яггела, и почон от великого князя Витовта и по Казимера, великого короля, предки н/а/ши и дяди н/а/ши великии цари с ним у братстве и приязни были и мир держали правдою как короне Полской, так Великому кн/я/зьству Литовскому, каждому прыятелю их приятели были, каждому неприятелю неприятелем”²². Хан Сахіб Гірей у ярлику 1535 р. ужив таку формулу: „Штож наши предки цари и отец мой Магъмиткгирей, царь, коли кони потныи были до великого князя Витовта и до короля и великого князя Казимира, до паньства Великого князьства Литовьского в гостину приезждчали и великии чти видали, такеж подлуг первого обычая руских земли

з городами з місцями, з волостями, тьмами и со вьсими доходы записали”²³. Ряд прикладів можна продовжити, але і так ясно, що в основі всіх наступних подібних формул було покладено версію, вироблену в часи правління Менглі Гірея в її обох модифікаціях, правда, з деякими кон’юнктурними змінами.

Ще одна особливість кримської офіційної версії – за винятком Тохтамиша і Улуг-Махмеда, всі названі у ханських ярликах їх надавці були легітимними правителями Кримського ханства з династії Гіреїв. Але ж ними, як відомо, список таких осіб не вичерпується. У переліку пропущено низку прямих – на відміну від представників династії Гіреїв – потомків золотоординського хана Тохтамиша, які упродовж першої половини XV ст., спираючись на військово-дипломатичну підтримку великих князів литовських, будували політичну кар’єру за прикладом й взірцем свого батька і діда.

Факт пропуску Тохтамишовичів у ярликах кримських ханів серед надавців таких документів навряд чи можна пояснити випадковістю, помилкою писаря чи незнанням історії литовсько-ординських політичних союзів. Ймовірніше, що у цьому випадку ми маємо справу з державницькою міфологемою, свідомо вживаною дипломатичною службою Кримського ханства. Вірність такого припущення підтверджує зокрема існування неофіційної кримської версії. Про неї стало відомо з розмови членів великого посольства Менглі Гірея 1506 р. про початки литовсько-ординського „братства і приязні”, що мала місце зразу після учти у короля Сигізмунда Старого і була почута й записана кимось з королівських служебників. Спогади послів різняться від загальноновживаної дипломатичної формули, а тому їх можна сприймати за неофіційну версію, що поділялася багатьма достойниками навіть з найближчого почту Менглі Гірея: „А какъ опосле на впокои тыи послы и великих были у короля его милости в среду по обеде, - занотував служебник, - и они много от царя его милости припоминали стародавних господарей и великих князей от Витовта и далеи, такеж о Тактамышша, Чжелегдиня, Перберди, Магмети, Силехмат, Ачи Кгирейи и вси деи тыи цари были з великими князи литовьскими у верном братстве, у присязе на всякого неприятеля заодин”²⁴.

У названих послами іменах, хоч вони і перекручені, легко розпізнати деяких з Тохтамишовичів – Джелал ед-Діна, Перберди (Джеббарберди), Улуг-Махмета і Сеїд Ахмеда. Отже, на початку XVI ст. у Криму про Тохтамишовичів знали і пам’ятали, але з певних причин в офіційних документах не згадували.

Таким чином, відповідні згадки про союзницькі відносини ханів з династії Гіреїв, Тохтамиша, а також гіреївських „предків” та „дядей” з правителями Великого князівства Литовського, що у чималій кількості містяться у книгах Литовської Метрики, слід розглядати не як повноцінне свідчення документального джерела, а радше як дипломатичну формулу, що містила у собі певний ідеологічний зміст і котрою послуговувалися для досягнення певної політичної мети. Відтак стає зрозумілим, що офіційний погляд правлячої еліти Кримського ханства на історію литовсько-ординських союзницьких відносин та зв’язану з ними практику надання ханських ярликів на землі України через свою інформативну неповноцінність, суб’єктивність і тенденційність не може бути використаний в якості єдиного, основного чи незаперечного доказу. Сформульований висновок спонукає навіть не просто критично, а несприйнятно поставитися до деяких перших результатів вивчення ханських надавчих ярликів. Це стосується передусім тези про те, що першою союзницькою угодою, оформленою відповідним чином, була угода між Вітовтом і Тохтамишем 1397 чи 1398 р., і що саме ярлик Тохтамиша став архетипом усіх наступних ярликів кримських ханів на українські землі.

3. Сліди золотоординської версії

Ознаки якщо не існування, то принаймні складання золотоординської версії про походження союзницьких відносин між правителями Ординської держави і Великого князівства Литовського та практику надання ярликів на українські землі є лише в одному документальному джерелі – ярлику (листі) хана Тохтамиша до Владислава II Ягайла від 20 травня 1393 р. У ньому золотоординський хан запропонував королю польському, верховному князю литовському і дідичу Русі (це на той час повний титул Ягайла) воєнно-політичний союз на взірць того, який мали їхні попередники („Как отець наш как отци ваши были за одно, послы сылали межи собою, а мы такоже хотим с вами быти”); водночас він вимагав сплати регулярної данини з територій, раніше підвладних Ак-Орді („Абы вѣдали вы: што а межы твоѣѣ землѣ, суть княжния, волости давали выход Бѣлой Орды то нам наше дайте, а што будет вашеѣ державы под нами, а мы за то не стоим: ищите своего, а мы вам дамо”)²⁵.

У першому з наведених уривків, схоже, йдеться про союзницькі відносини, що існували між правителями Литви і Орди у Ольгердові часи. На це указують хронологічні орієнтири, зафіксовані у звичній для золотоординських і кримських документів дипломатичній формулі – „как отець наш как отци ваши были за одно”. У її другій частині Тохтамиш зверта-

ється явно до двох, щонайменше, осіб. Ними могли бути: безперечно, сам Владислав II Ягайло і, вірогідно, непоіменований у листі Вітовт, за умовами Островської угоди 1392 р. фактичний довічний правитель Великого князівства Литовського, хоч і без великокнязівського титулу. Його батько, Кейстут Гедимінович, допоміг Ольгерду Гедиміновичу, батькові Ягайла, прийти до великокнязівської влади у 1345 р., тривалий час був найближчим Ольгердовим помічником і одноступцем, а наприкінці 1380 р. і у першій половині 1381 р. – тобто майже одночасно з приходом до верховної влади у Золотій Орді самого Тохтамиша – великим князем литовським. Отже, у цій частині ужитої формули йдеться головним чином про часи правління Ольгерда. Поклик же Тохтамиша в її іншій частині на свого батька як попередника на ханському престолі та одного із суб'єктів литовсько-ординського союзу є вкрай недоречним. Батько його, Туйходжа оглан, належав до кок-ординської гілки Джучидів, був у останні роки свого життя правителем далекого Мангишлаку і ніколи навіть на думці не мав зазіхати на золотоординський престол²⁶. Отже, перед нами – ще одна дипломатична формула, за якою, можливо, приховано натяк на конкретну особу, одного з дійсних попередників Тохтамиша – найімовірніше, Мамаю.

Саме такий здогад висловив у іншій праці автор цих рядків, враховуючи певні спостереження польського історика С.М.Кучинського, який, хоч і не називав імені Мамаю, однак датував союз між Ольгердом і Ордою 1364 р. і здогадно порушив питання: чи не користувався Мамаю підтримкою Литви ще у 1361 р.?²⁷ Навіть якщо мій здогад невірний, сутність справи від цього не змінюється. Лист Тохтамиша незаперечно доводить – традиція забуття імені й політичної діяльності темника Мамаю в офіційних відносинах між правителями Великого князівства Литовського і Золотої Орди, а потім й Кримського ханства, була започаткована саме за правління хана Тохтамиша.

Слід підкреслити, що посилатися на союзницьку угоду і донаційний ярлик Мамаю було не в інтересах легітимної ханської влади. Головна мета листа Тохтамиша – домогтися відновлення сплати регулярної данини із земель раніше підвладних Орді. Вимога данини, звернена до правителів унітарної польсько-литовської держави, викладена в обох версіях Тохтамишового листа, причому в написаній уйгурською мовою – у більш жорсткій формі: „З підданих Нам волостей зібравши виходи, вручи ідучим послам для доставлення в казну”²⁸. Таким чином, лист Тохтамиша 1393 р. – це не що інше як офіційна реакція уряду Золотої Орди на приєднання частини золотоординських земель до Великого князівства Литовського за

часів Ольгерда і Мамаю, точніше – констатація невизнання Ординською державою цієї акції й пред’явлення вимоги відновити status quo. Інакше кажучи, золотоординська сторона вимагала від польсько-литовської повернення до тих політичних й економічних відносин, що були характерні для взаємин Улусу Джучі з Великим князівством Литовським і Польським королівством за правління останніх Батуїдів, тобто до початку „великої зам’ятні” в Орді 60-70-х років XIV ст. (напередодні її, як відомо, усі дорослі представники ак-ординської гілки Джучидів, претенденти на ханську владу, були винищені).

Прикметно, що пропозиція укласти оборонно-наступальний союз відсутня в уйгурській версії, тоді як у руській вона міститься у самому кінці листа, після datum, а тому має вигляд запізнілої приписки. З цього напрошується висновок, що пропозиція союзу – це дипломатичний хід правителя Орди, що мав для нього набагато менше значення, ніж відновлення сплати данини. Розрахований він був, мабуть, на те, щоб домогтися від правителів польсько-литовської держави якщо не згоди на укладення союзу, то, принаймні, нормалізації відносин, що гарантувало б, хоч би і тимчасово, мир на литовсько-ординському прикордонні, конче потрібний джучидській Орді напередодні нового воєнного конфлікту з державою Тамерлана.

Таким чином, розгляд відповідних фрагментів листа хана Тохтамиша 1393 р. дозволяє скласти певне уявлення про суттєві ознаки золотоординської версії щодо литовсько-ординських союзницьких відносин. Як виявляється, ця версія визнавала факт перебування на той час у складі Великого князівства Литовського земель раніше підвладних Орді, але замовчувала будь-які обставини їх інкорпорації й заперечувала, по суті, легітимність останньої. Вона повністю ігнорувала і замовчувала ім’я та політичну діяльність колись всевладного узурпатора Мамаю й не містила у собі жодних звісток про видачу ним ярлика на українські, раніше золотоординські, території. Нарешті, золотоординська версія визнавала існування союзницьких відносин між правителями Орди і Литви і навіть відносила їх до часів Ольгерда, але також і до останніх Батуїдів, тобто обмежувала ці часи 1345-1360 роками, цілковито ігноруючи наступні двадцять років „великої зам’ятні”.

4. Литовська офіційна версія

Про литовську офіційну версію, так само як і про кримську, можна дізнатися з актового матеріалу Литовської Метрики. Як і кримська версія, вона існувала у двох формах – старшій, загальнішій, де початок литовсь-

ко-ординських союзів виводився „из веков”, „за предков наших”; і конкретній – з датуванням за часами певних історичних осіб.

Загальну формулу литовської версії документальні джерела зафіксували вже на початку 80-х років XV ст. Вона вживалася, як правило, у листах правителів Литви і Польщі до кримських ханів, та в інструкціях литовським послам у тих випадках, коли необхідно було нагадати про політичне підґрунтя та давність кримсько-литовських союзів. Зокрема, в інструкції послу Івану Глинському 1480 р. зазначалося: „Когда на которых царей пригодится неверемя, и они приходивали до великого княжества литовского, ино хлеба и соли неборонивано, а как доброволно прихаживали, так доброволно и отхаживали, а хто в орде на царстве сидит, з тым таки у приязни бывали”²⁹. У відвертішій формі ця формула викладена в інструкції посольству Дмитра Путятича 1500 р.: „Заньже предком твоее милости [тобто кримського хана. – *Ф.Ш.*], коли их не веремя было, и конь ихъ потень, завжды имъ опочивокъ бываль въ отчине господаря нашего въ великомъ князьствъ Литовскомъ, а хлеба им и соли не боронивано, и оттуль дела своего доживали и поправлявали, кому чого было потреба”³⁰. І вже зовсім відверто й категорично в інструкції посольству до Менглі Гірея 1506 р.: „И ты бы, брате, помятовал то, штожь предки твои, отець твои, свои потный конь завжды розседывали у отчизне нашои Великом Князстве Литовском, хлеба, соли имъ не боронивано, а с того зася своих отъчиных высоких столцох доступали”³¹. Як бачимо з наведених цитат, посольська служба Великого князівства Литовського далеко не завжди була пасивною відносно формул, що їх вживала кримська дипломатія, і час від часу схильна була розшифровувати їхній прихований сенс.

Вперше литовську версію в її конкретній формі вжито в уже згаданій інструкції від 27 листопада 1500 року для посольства Дмитра Путятича до Менглі Гірея. У ній, зокрема, зазначалося, що предки кримського хана, „перші царі”, з давніх часів перебували „в братстві і в приязні і в правді твердій” з предками в.кн.литовського Олександра Казимировича, „почон отъ великого царя Токтамыша и отъ великого князя Олкгирда” [підкреслено нами – *Ф.Ш.*]³². Вдруге погляд литовської сторони на початок історії литовсько-ординських союзів викладений у листі короля польського і в.кн.литовського Сигізмунда Старого до кримського хана від 26 листопада 1507 року в частині, присвяченій союзницькій присязі Менглі Гірея, якою той зобов’язався „во всем братство, приятельство верное с нами заховати по тому, как и предкове наши, почон от царя Токтамыша и от великого князя Олкгирда [підкреслено нами – *Ф.Ш.*] аж до отцов наших Казимира, короля, и Ачжи Кгирея, царя”³³. Втретє литовська версія

наводиться у листі Сигізмунда Старого до Менглі Гірея від 14 грудня 1512 року, доставленому в Крим посольством Станіслава Скіндера і Яцька Ратомського. У цьому листі Сигізмунд, викладаючи умови черговий раз відновлюваного литовсько-кримського союзу, висловив подяку ханові за те, що той, „пам’ятаючи давние дела, как предьки наши с твоими предки, почонши от великого князя Олгирьда [підкреслено нами – *Ф.Ш.*], и от Витовта, а з ваше стороны от Тактомыша царя, аж до отцов наших, Казимира короля и Ачжикгирия царя, в котором братстве и приязни они промежку себе были, хотячи потому ж с нами жити и на знамя верьного братства, прислав еси к нам внука своего Джалайдаина солтана”³⁴.

Усі три згадки про литовсько-ординське „братство і приязнь” за часів в.кн. литовського Ольгерда й золотоординського хана Тохтамиша, хоч і з помилкою у хронології (Ольгерд, як відомо, помер у 1377 р., тобто за три роки до приходу до влади Тохтамиша), містяться у дипломатичних документах, що мали безпосереднє відношення до переговорів про умови союзу між Литвою і Кримом, або до процедури його укладення. Отже, вони мали цілком офіційний характер. Показовою є також та обставина, що литовська сторона вдавалася до нагадування офіційному Криму про Ольгердові часи за найтяжчих для Великого князівства Литовського обставин, можна сказати, в „моменти істини” їхніх взаємин: уперше під час надзвичайного ускладнення міжнародного становища Великого князівства Литовського як це було 1500 р. в результаті скоординованого наступу на його територію військ Московської держави і Кримського ханства; удруге восени 1507 р., під час загострення литовсько-кримських відносин, викликаного порушенням кримською стороною щойно взятих на себе союзницьких зобов’язань; утретє 1512 р., у зв’язку з відновленням широкомасштабних руйнівних нападів кримчаків на землі України. Усе це надає литовській версії значення дуже важливого, хоч і не прямого, аргументу на користь існування гіпотетичного ярлика Мамаю.

Відбиваючи з різною мірою адекватності історичні реалії віддаленої епохи, обидві версії – і литовська, і кримська – мали свій ідеологічний сенс. Якщо кримська сторона своєю версією робила спробу прямо зв’язати практику укладання литовсько-кримських союзних угод і видачі ярликів на землі України з останнім всевладним й легітимним правителем Ординської держави, генеалогічно близьким до династії Гіреїв (її засновник Хаджі Гірей як і: Тохтамиш походив від одного з синів Джучі – Орди чи Тука-Тимура – і, здається, приходився йому племінником не дуже близького рідства), і тим самим обґрунтувати спадкоємність зв’язку Кримського ханства та його правителів із Золотою Ордою і золотоординськими

ханами, її панівним становищем у Східній Європі та великодержавною політикою, то у литовській версії ця практика виводиться від часів Ольгерда, коли Велике князівство Литовське вперше і всерйоз підірвало ординську потугу в степах Північного Надчорномор'я. У такий спосіб офіційне Вільно, дипломатично замовчуючи будь-яку інформацію про одіозного для Джучидів нелегітимного ординського правителя Мамає, вважало інколи за потрібне нагадати ханському Бахчисараєві про його великого сучасника як одного із засновників і суб'єктів першого литовсько-ординського воєнно-політичного союзу.

5. Попередні висновки: співвідношення версій та ступінь їхньої вірогідності

Розглянуті вище свідчення документального матеріалу про початок литовсько-ординських союзів і практики надання ханських ярликів на українські землі неспростовно доводять факт існування трьох офіційних версій про ці події.

Першою з них у писемних джерелах відбилася ординська версія, яка, очевидно, й склалася найраніше – ще на початок 1390-х років, у часи правління Тохтамиша (1380-1395). Під владою цього хана Ординська держава, як відомо, пододала тривалий період міжусобних війн, досягла відносної єдності й внутріполітичної стабілізації та робила енергійні спроби повернути собі втрачене у 60-70-х роках XIV ст. панівне становище у Східній Європі. Її правлячій еліті вдалося зокрема знову нав'язати данницьку залежність князівствам і землям Північно-Східної (Московської) Русі (1382 р.). Певно, що цього ж вона одночасно добивалася й від правителів Великого князівства Литовського, а згодом й польсько-литовської унітарної держави. Першою спробою такого характеру слід вважати посольство Асана і Котлубуги до Ягайла влітку 1382 р., про яке згадує Тохтамиш у своєму листі 1393 р. (“Коли есмь первое стѣл на црьскомъ столѣ тогда есмь послалъ былъ квамъ Асана и Котлубугу вамъ дати вѣданіе”). Прикметно, що посольства з такою ж метою були виправлені Тохтамишем до князівств Північно-Східної Русі ще восени 1380 р. і вони були результативними – правителі цих князівств через своїх послів визнали сюзеренітет ханської влади в особі Тохтамиша. Ягайло також виправив посольство до Орди, про що інформує той же лист Тохтамиша, („Вы па/к/ послали есте кнамъ посла вашего Литвина на имя Невоиста”), але характер його відповіді на ханські вимоги залишається невідомим. Ймовірно, що відповідь великого князя литовського була дипломатичною

за формою і негативною за змістом – у противному разі Тохтамиш не мав би потреби повертатися до цієї справи у 1393 р.

Відтак, золотоординську версію правомірно і необхідно розглядати як явище, похідне з офіційної ідеології Ординської держави часів Тохтамиша і разом з тим як важливий засіб реалізації її політичного курсу в Центральній-Східній Європі 80-х і на початку 90-х років XIV ст. Як було встановлено, претензії Тохтамиша 1393 р. на регулярну данину з підвладних тоді правителям Литви і Польщі українських і частини власне ординських територій означали вимогу реставрації порядків ординсько-литовського (а також й ординсько-польського) кондомініуму*, що існував на українських землях, починаючи з 1325 р. і до моменту видачі донатійного Мамайового ярлика, яким цей кондомініат, по суті, скасовувався, оскільки означені у ярлику території і данина з них, об'єкт претензій ханської влади у 1393 р., ставали власністю правителя Великого князівства Литовського. Отже, повне ігнорування ординською дипломатією часів хана Тохтамиша факту неодноразового, хоч і нетривалого правління у Сараї Мамай, а тим паче можливий, як припускаємо, факт видачі останнім великому князю литовському Ольгерду донатійного ярлика, було з її точки зору логічно виправдане і політично необхідне. Але ця обставина, звичайно, не може служити аргументом на користь того, що обидва названі факти та їхнє подійове підґрунтя не існували в історичній реальності. Тим не менш, вірогідно, що саме золотоординська версія Тохтамиша домінувала у практиці дипломатичних зносин між Литвою і Ордою Тохтамиши-

* Сутністю кондомініуму, що постав внаслідок компромісу між правлячими династіями конкуруючих на теренах України держав, була згода польських П'ястів і литовських Гедиміновичів на сплату Джучидам щорічної данини з українських земель, інкорпорованих до складу Польщі і Великого князівства Литовського. Кондомініум як тимчасове історичне явище деякі українські землі мали в 1325-1362 роках. Його існування зумовлювалося несталою рівновагою у відносинах між головними політичними силами тодішньої Східної Європи – панівною у регіоні Золотою Ордою, котра через зростання відцентрових тенденцій у суспільно-політичному житті й тривалі та спустошливі війни з Іраном Халугідів не була в змозі використати увесь свій великий потенціал проти Литви, Польщі і союзної з нею Угорщини, коли ці швидко міцніючі держави розпочали експансію на залежні від Орди Волинь, Галицьке князівство, Поділля та Київщину. Певні ознаки кондомініуму на українських землях зазначив ще М.Грушевський. (Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 83, 312).

чів упродовж перших трьох десятиріч XV ст. Вона справила свій вплив на наступні версії.

Литовська і кримська версії були покликані до життя одними і тими ж політичними подіями і тому сформувалися майже одночасно: литовська упродовж 1480-1500 і кримська – 1472-1506 років, але обслуговували вони різні ідеологічні запити і політичні потреби. Ще одна спільна їхня прикмета – це успадкована від золотоординської версії та на початок XVI ст. уже традиційне у дипломатичних відносинах між Литвою і Кримом ігнорування політичної фігури Мамає і його донаційного ярлика на значну частину державної території Улусу Джучі.

Проте обидві версії різняться від золотоординської часів хана Тохтамиша і поміж собою, коли інформують про початок практики укладання союзів між Великим князівством Литовським і Ордою, а також видачі донаційних ханських ярликів. Кримська офіційна версія у своєму сформованому вигляді, можливо наслідуючи золотоординську часів Тохтамишовичів, визнає засновниками литовсько-ординського і литовсько-кримського „братства і приязні” Вітовта і Тохтамиша, а традиції надання таких ярликів – лише Тохтамиша. На відміну від неї, литовська версія зв’язує початок союзницьких литовсько-ординських відносин з іменами Ольгерда і Тохтамиша попри очевидну хронологічну несумісність періодів їхнього правління, зовсім не згадує про ханські донаційні ярлики, але зате називає справжню причину їх видачі.

Характеристика обох версій буде неповною, якщо не згадати про їхнє місце у дипломатичній документації. Найчастіше вживалася, причому як ханською канцелярією, так і посольською службою Великого князівства Литовського, кримська версія. Тому її слід вважати загальноновизнаною і домінуючою в кінці XV - першій чверті XVI ст., коли, за словами М.Грушевського, кримський хан Менглі Гірей, “раз розірвавши з традицією фамільної приязні з вел.кн.Литовським, уже не кидав своєї фальшивої політики, і малодушна нерішучість та огидна податливість литовсько-польського двору могли тільки підтримувати варвара-азіата в його цинічнім поступуванні супроти Литви-Польщі”³⁵. Литовська офіційна версія була вжита у кількох випадках і лише у зв’язку з найскрутнішими моментами міжнародного становища Великого князівства Литовського, спричинених скоординованою експансією на його територію Московської держави і Кримського ханства в останній чверті XV і на початку XVI ст. У світлі цих обставин використання литовської версії в офіційних документах виглядає як дуже обережна й нерішуча спроба литовської дипломатії викрити необґрунтованість великодержавницьких

претензій Кримського ханства й протиставити його офіційній версії власну версію, що більш відповідала історичним реаліям і, головне, тогочасним актуальним політичним потребам Великого князівства Литовського.

Той доводжуваний факт, що литовська версія точніше відображає історичні реалії і є вірогіднішою, підтверджується, передусім реакцією на неї супротивної сторони. Щоб офіційно заявити про „братство і приязнь” великих князів литовських з володарями Орди ще за часів Ольгерда, посольська служба Великого князівства Литовського мусила мати у своєму розпорядженні якісь підстави – документальні свідчення, літописні записи чи усну історичну традицію. У тому, що підстави такого роду існували, була впевнена й кримська дипломатія, яка замість демаршу вдалася до корекції власної версії.

Це сталося після того, як кримська офіційна версія була у якнайдокладнішій формі викладена у листі Менглі Гірея до Панів Ради Великого князівства Литовського 1506 р. Саму появу цього листа як, мабуть, і безборонне складання кримської версії упродовж більшої частини першої декади XVI ст. можна пояснити тією обставиною, що перед тим литовська версія ханській канцелярії не була відома – литовське посольство 1500 р., в інструкції якому вона уперше була викладена цілком, вирушило в путь лише у 1505 р., але не досягло Криму через раптову смерть у дорозі його керівника, київського воєводи Дмитра Путятича³⁶. Поінформував же хана та служебників з його канцелярії про неї, найвірогідніше, татарський маршалок і писар на великокнязівській службі Ібрагим. Він на прохання Менглі Гірея і з санкції в.кн.литовського і короля польського Сигізмунда I Старого доставив у Крим витяги і копії з попередніх ханських ярликів і брав безпосередню участь у підготовці донаційного ярлика від 2 липня 1507 р., у якому суб’єктами литовсько-кримських союзів названо лише Вітовта, „дядю” кримського хана Улуг-Махмеда і батька Хаджі Гірея³⁷. Знову ім’я хана Тохтамиша як одного з перших суб’єктів укладення литовсько-ординських союзів з’являється у листуванні між правителями Литви і Криму лише наприкінці 1511 р.

У цій статті наведено переважно ті доводи, що заперечують традиційний погляд на походження литовсько-ординських воєнно-політичних союзів і практики видачі ханських ярликів на українські землі. При чому для більшої переконливості своєї аргументації автор цілком свідомо намагався не виходити за коло тих джерел і дослідницьких засобів, якими користувалися його попередники – перші дослідники ханських ярликів на українські землі. Головний наведений тут контраргумент – це удокументований факт існування впродовж кінця XIV-першої половини XVI ст.

трьох версій про початок литовсько-ординських союзів й практики видачі ярликів – золотоординської, кримської і литовської. Уже сам цей факт підриває єдину джерельну підставу загальноприйнятої точки зору на обставини видачі першого такого ярлика й робить її науково неспроможною. Але він, так само як і використані у статті деякі аргументи на користь литовської версії ще не доводить остаточно факт існування ярлика Мамаю. Докладніше обґрунтування його на підставі аналізу змісту ханських ярликів – це завдання іншої статті.

Примітки:

- ¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 85-87, 315, 457-462; прим. 20: Ханський ярлик на руські землі, виданий в.кн.литовським.
- ² A.Prochaska. Z Witoldowych dziejów. Układ Witolda z Tochtamyszem 1397 // „Przegląd Historyczny”. – 1912. – Т. XVI, z. 3. – S. 255-270.
- ³ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну) // „Східний світ”. – Харків, 1928. – С. 170-187 (перевид.: „Східний світ”. – К., 1993. – Т. 2. – С. 133-143); його ж. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – С. 165-168; його ж. Степове Побужжя в господарським та військовим укладі Українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – Одесса, 1926. – Т. 2. – С. 91-103; його ж. Українські степи за ранньої татарської та литовської доби // Полуднева Україна. – К., 1930. – С. 150-160. У 1930 р. цей збірник був конфіскований, так і не побачивши світ. Через відсутність його у бібліотеках зміст останньої статті Ф.Петруня залишається мені невідомим.
- ⁴ Див.: Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання. – К., 1998. – С. 32-36.
- ⁵ Шабульдо Ф.М. Возвращаясь к синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г. //Славяне и их соседи / Сб. тезисов XVII конференции памяти В.Д.Королюка. – М., 1998. – С. 145-146.
- ⁶ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376-1430 / Colectus opera A.Prochaska. – Gracoviae, 1882. – Nr. 55. – P. 37-39; Archiwum księzat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie /Wyd. pod kierownictwem Z.L. Radziwińskiego, przy współdziale P.Skobielskiego i B.Gorczaaka. – Lwów, 1887. – Т. 1. – Nr. 19. – S. 18-19.
- ⁷ Грамоти XIV ст. / Упор. М.М.Пешак. – К., 1974. – № 58. – С. 113.
- ⁸ Див.: Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 94, 100-101.

- ⁹ Ханські ярлики на українські землі не досліджуються з джерелознавчих позицій з кінця 1920-х років. Ціла низка праць, здебільшого А.Г. Григор'єва і М.А. Усманова, що з'явилася упродовж останніх десятиріч, присвячена переважно іншим різновидам донаційних актів правителів Улусу Джучі й ханств Східної Європи другої половини XIII – XVI ст. При всьому цьому дослідження з ярликознавства мають важливе значення для порушеної проблеми, оскільки формують наукове уявлення про документальне середовище, в якому склалися й існували ярлики розглядуваного виду, їхнє місце у ньому й загальні закономірності його еволюції. Див., наприклад, найважливіші з таких праць: Усманов М.А. Официальные акты ханств Восточной Европы XIV-XVI вв. и их изучение // Археографический ежегодник за 1974 год. – М., 1975. – С. 117-135; Григорьев А.П. Конкретные формуляры чингизидских жалованных грамот // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Сб. статей. – Л., 1975. – вып. 4. – С. 36-49; его же. Эволюция формы адресата в золотоордынских ярлыках XIII-XV вв. // Ученые записки Ленинградского университета. – 1977. – № 389: Серия востоковедческих наук 19. – Востоковедение 3. – С. 132-156; его же. Монгольская дипломатика XIII-XV вв. (Чингизидские жалованные грамоты). – Л., 1977. – 136 с.; Усманов М.А. Термин „ярлык” и вопросы классификации официальных актов Джучиева Улуса // Актовое источниковедение. / Сб. статей. – М., 1979. – С. 218-244; его же. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV-XVI вв. – Казань, 1979. – 317 с.; Григорьев А.П. К реконструкции текстов золотоордынских ярлыков XIII-XIV вв. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. / Межвуз. сб. – Вып. V. – Л., 1980. – С. 15-38; его же. Время составления Краткой коллекции ханских ярлыков русским митрополитам // Там же. – Вып. VIII. – Л., 1985. – С. 93-134; его же. “Ярлык Едигея”: анализ текста и реконструкция содержания // Там же. – Вып. XI. – Л., 1988. – С. 55-93; его же. Ярлык Менгу-Тимура: реконструкция содержания // Там же. – Вып. XII. – Л., 1990. – С. 53-102; его же. Ярлык Узбека венецианским купцам Азова: реконструкция содержания // Там же. – Вып. XIII. – Л., 1990. – С. 74-107; Григорьев А.П., Григорьев В.П. Ярлык Джанибека от 1342 г. венецианским купцам Азова (реконструкция содержания) // Там же. – Вып. XIV. – Л., 1992. – С. 38-87.
- ¹⁰ Барвінський Б. Два загадочні ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвінський Б. Историчні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – С. 16: „Co przed tym brat nasz starszy, na koniu polnym (має бути „potnym”) do wielkiego kniazia Witulta do Litwy w gošcinę przyjezdzał i wielką uczciwość miał”.
- ¹¹ Див.: Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 1930. – Т. 1, 1377-1499. – S. 127, 254.
- ¹² Барвінський Б. Названа праця. – С. 18-19: „Jako przodkowie nasi wielki car brat nasz i wielki car Adzigerej ociec nasz polnym (має бути „potnym”) koniem swym do wielkiego kniazia Witulta do Litwy w gošcinę przyjeżdżał i wielka, uczciwość mieli, z łaski swojej w głowach Kijyw z wielą państw podali i teraz te państwa bratu

- naszemu kniazowi Kazimierzowi ku Litwie dajemy, za wielkimi prozbami panyw rad i na prozbu tośmy uczynili, jako przedtym pierwej ociec nasz Thohtomysz i wielki car brat nasz starszy, wedle dawnego postanowienia”.
- ¹³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514): Uzrasmu knyga 8. – Vilnius, 1995. – Nr. 47. – S. 83; або ж: Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР), собранные и изданные Археологической комиссиею. 1506-1541. – СПб., 1848. – Т. 2. – № 6. – С. 4.
- ¹⁴ Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК). – КМФ-36, оп. 1. – Ч. 7 – Арк. 491; Pulaski K. Op. cit. - Nr. 145-S. 420.
- ¹⁵ ЦДІАК. – КМФ-36, оп. 1, Ч.7 – Арк. 565.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 614.
- ¹⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. – Nr. 24. – S. 24. – S. 59; Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. - № 23. – С. 133.
- ¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 458-459.
- ¹⁹ Петрунь Ф. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя. – С. 165-168; його ж. Ханські ярлики на українські землі. – С. 171-173; перевид.: С. 135-136.
- ²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 85.
- ²¹ Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów perekopskich (1469–1515). Akta i listy / Wydał i szkicem historycznym poprzedził K.Pułaski.–Kraków–Warszawa, 1881. – №. 109. – S. 355: “Ino wy wielikij korol diadia nasz z dawnych czasów, z otcy u diadi naszymi, z cariem Tochtamyszom, wasz diadia wielikij kniaz Witowt, a potom otec nasz Aczygirej car, z otcem waszym Kazimirom u diadeiu naszym, twerdo u bratstwe u w pryiaźni byli”. Див. також лист Ахмат Гірея з 1511 р.: Ibidem. – Nr. 126. – S. 386-387.
- ²² ЦДІАК. – КМФ-36, оп. 1, ч. 10. – Арк. 786.
- ²³ Там само. – КМФ-36, оп. 1, ч. 3. – Арк. 212.
- ²⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 – Nr. 11. – S. 53; Pulaski K. Op. cit. – Nr. 76. – S. 290.
- ²⁵ Грамоти XIV ст. – № 58. – С. 113.
- ²⁶ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1950. – С. 316.
- ²⁷ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 106. Порівн.: Kuczyński S.M. Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 174-175; eiusdem. Antymoskiewska inicjatywa Litwy w drudziej polowie XIV wieku. – Warszawa, 1936. – S. 14. N. 32, 20.
- ²⁸ Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша к польскому королю Ягайлу 1392-1393 года / Изд. М.А.Оболенским. – Казань, 1850. – С. 51.
- ²⁹ Литовская Метрика. Отдел первый. Часть первая: Книги записей. – Т. 1 // Русская историческая библиотека. – СПб., 1910. – Т. 27. – Док. 29. – Стб. 331. Порівн.: Pulaski K. Op. cit. – Nr. 7. – S. 204.

- ³⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – СПб., 1846. – Т. 1. – № 183. – С. 210; Pułaski K. Op. cit. – Nr. 46. – S. 246.
- ³¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. – Nr. 14.1– S. 55.
- ³² АЗР. – Т.1. – № 183. – С.210; Pułaski K. Op. cit. – Nr. 46. – S.245.
- ³³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. – Nr. 57.– S. 95; Pułaski K. Op. cit. – Nr. 98. – S. 327.
- ³⁴ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. - Ч. 6. – Арк. 449; Pułaski K. Op. cit. – Nr. 138. – S.408. Деякі з прикладів вживання литовської версії у дипломатичних стосунках Литви з Кримом навів у свій час Л.Коланковський, але без жодних пояснень. Див.: Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // Kwartalnik Historyczny. – R. 49., 1935. – S. 288. - Not.5. Порівн.: Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К.,1998. – С.59-60; її ж. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.,1998. – С.80-81,84-88.
- ³⁵ Грушевський М.Історія України-Руси. – Т.4.– С.327.
- ³⁶ АЗР. – Т. 1. – № 224. – С.369-371, а також прим. 81; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С.336. Дату смерті київського воеводи кн. Дмитрія Путятича, а, отже, й дату очолюваного ним посольства в Крим встановив К.Петкевич. Див.: Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – Poznań, 1995. – S.118, 159.
- ³⁷ Текст ярлика див.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. – Nr. 47– S. 83. Про татарського маршалка і писаря Ібрагіма та його місію в Криму 1507 р. див.: Ibidem. – Nr. 37. – S. 73-74; Nr. 47. – S. 84; Nr. 49. – S. 85-86; Nr. 52. – S. 89-90; Nr. 59. – S. 91.